

Bedros Der Matossian: Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunda 'Ermeni sermayesinin' kad- eri

Posted on 11/06/2018

Giriş

Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu, özel olarak ise Ermeni Soykırımı üzerine tarih yazımında marjinal kalmış konulardan biri, 1. Dünya Savaşı sırasında 'Ermeni sermayesinin' başına ne geldiği meselesidir.* Osmanlı tarihçileri çoğu zaman Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomi alanında sarraf, banker, tüccar ve sanayici olarak ulaştıkları büyük başarıları vurgulamışlardır. Ancak bir bilim insanı 'Ermeni sermayesinin' İmparatorluktaki kaderini incelemeye veya sorgulamaya başladığında, hemen siyasi veya milliyetçi bir gündemi olduğundan şüphelenilir. Bu nedenle bilim insanları, 'kafesteki aslanı' öfkelenmemek için genellikle bu 'hassas' meseleyle uğraşmaktan kaçınırlar veya 'mayın tarlasında dolaştıkları' için meslektaşları tarafından marjinalleştirilirler.¹ Dolayısıyla, bilim insanları daima Osmanlı tarihinin sosyal ve ekonomik boyutu üzerine hassas olmayan meseleleri seçmeye çalışırlar. Yine de, örneğin 18. yüzyıl İstanbul'unda fahişeliği veya 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda salgınları tartışmak meşru araştırma konuları sayılırken, 'Ermeni sermayesinin' kaderini sorgulamanın neden sorunlu ve hassas sayıldığı sorusu ortada duruyor. Ermenilerin İmparatorluk ekonomisine katkılarının ve ardından 1. Dünya Savaşı sırasında 'Ermeni sermayesinin' imha edilmesinin tarihi, hem Osmanlı İmparatorluğu hem de modern Türkiye tarihini ilgilendiren normal ve meşru bir konu olarak tartışılmalıdır.

'Ermeni ekonomisi' ifadesi yanıltıcı olabilir. Osmanlı ekonomisinin ayrılmaz bir parçası olduğunu, 19. yüzyılda İmparatorlukta yaşanan ekonomik, siyasi ve toplumsal dönüşümlerden doğrudan etkilenip bunlardan beslendiğini vurgulamak için 'Ermeni ekonomisi' ifadesini tırnak içine aldım. Dolayısıyla, 'Ermeni ekonomisi' ifadesini, tüccar, sanayici, fabrika sahibi, aracı, banker vb. herhangi bir rolde İmparatorluğun ekonomik faaliyetlerine dahil olmuş tüm Ermenileri temsilen kullanacağım. Bu ekonomi, Ermeniler tarafından idare edildiği için 1. Dünya Savaşı sırasında özellikle tahrip edildi ve el konuldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Ermeni sermayesinin' kaderi üzerine araştırmalar birçok sebeple emekleme aşamasında kalmakta. 1800'lerin sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni fabrikalarının yanı sıra yüzlerce Ermeni tüccar ve ticaret evi olduğunu biliyoruz (Der Matossian 2007). Bu kuruluşların her birinin, işletmelerinin işlemleri için en azından kısmi bir arşiv tuttuğu tahmin edilebilir. Böyle arşivlerden biri olan Krikor Çatalyan'ın kayıtları, bu makalenin yazarının tasarrufundadır.² Çatalyan, 19. yüzyıl sonunda, yün ve giysi ticareti yapan Sivrihisarlı³ (Ankara) nüfuzlu bir Ermeni tüccardı.⁴ Özel belgeleri arasında, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında işletmesinin işlemlerine ilişkin binden fazla belge var.⁵ Diğer tüccarlarla olan umumi işlemlerinde Osmanlı Türkçesi kullanmış, özel defterinde ise Ermeni-Türkçesi ile yazmış.⁶ Bu belgelerin hem niceliği hem de niteliği, bir taraftan Krikor Çatalyan'ın başkalarıyla olan ticaretinin miktarını, diğer taraftansa muhasebecilik ve arşiv tutma konusundaki etkileyici idari becerilerini gösteriyor.⁷ Bu belgelerin ayrıntılı bir incelemesi, İmparatorlukta 'Ermeni ekonomisinin' tahrip edilmesi öncesinde Sivrihisar'ın ekonomik ve toplumsal tarihine can alıcı bir ışık tutuyor.

Bu tüccarların, ticaret evlerinin, ticari firmaların ve fabrikaların özel arşivleri elde edilebildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 'Ermeni sermayesinin' karmaşıklığını ve muazzamlığını gösterecektir. Ancak, bu arşivler henüz incelenmemiş veya 1. Dünya Savaşı'nın Ermeni Soykırımı sırasında 'Ermeni sermayesi' ile birlikte imha edilmiştir. Dolayısıyla, Ermeni işletmelerinin arşiv materyallerinin azlığı, 19. yüzyıldaki 'Ermeni ekonomisinin' tarihini yeniden inşa etmeyi amaçlayan tarihçiler için ciddi bir zorluk

yaratıyor. Soykırım sonrası dönemde diasporadaki Ermeni yanlısı birlikler tarafından yazılmış olan tarih kitapları bu konudaki faydalı kaynaklardan biri. Bu tarih yazımı pratiklerinin ana hedefi, Ermenilerin yerel kimliklerini muhafaza etmektir. Bu çalışmaların yüzde doksanı Ermenice yazılmıştı. Bu tür literatürün çoğunlukla kayıp anayurda bir ağıt niteliğinde olduğunu öne sürecek olsam da, bu dönemde yazılan her şey eşsizdir: bildiğim kadarıyla, aynı dönemde bu yapıların Türkçede popüler (halk tarafından üretilmiş) bir dengi yok. Bu eserlerin bazıları metodolojik ve tarihsel olmaktan ziyade folklorik olsa da, bu onların 'Ermeni ekonomisi' üzerine paha biçilmez bilgiler sağladığı gerçeğini değiştirmiyor. Örneğin, Arshag Alboyadjian, Hovakim Hovakimian, Puzant Yeghayan (Tokat, Trabzon, Adana) topoğrafya, Osmanlı tarihi, Osmanlı idaresindeki Ermeniler ve kültürel ve etnoğrafik boyutlar üzerine çok geniş bilgiler sağlıyorlar (Alboyadjian 1952; Hovakimian 1967; Yeghayan 1970). 'Ermeni ekonomisinin' tarihini yeniden oluşturmak için bir başka ana kaynak, İmparatorluğun ekonomik tarihi üzerine bolca bilgi içeren Osmanlı arşivleri. Bu arşivlerdeki önemli bir kaynak, 'Ermeni sermayesinin' cumhuriyet döneminde temellükü ile sona eren sistematik bir el koyma sürecinin başladığı İmparatorluktaki Ermeni mülklerinin 1. Dünya Savaşı sırasındaki tasfiyesinin dokümantasyonunda yatıyor. Emvâl-i Metruke (Terk Edilmiş Mülkler) Komisyonu ve Tasfiye Komisyonu tarafından başlatılan bu el koyma süreci, son derece bürokratik işleyen ve sürgün edilen Ermenilerin "yerleştirilecekleri" yeni yerlerinde iade edileceği iddiası ile el konulan mallarının, mülklerinin ve sermayesinin ayrıntılı kaydının tutulduğu bir süreçti.⁸ Yani el koyma sürecinde gerçekleştirilen 'Ermeni sermayesinin' dokümantasyonu, hem 1. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde 'Ermeni ekonomisinin' durumunu hem de Anadolu'daki nüfus mühendisliğinin bir taslağını ortaya koymak için önemli bir kaynak olarak değerlendirilmelidir (Üngör 2008; Dündar 2001, 2008).

Terk Edilmiş Ermeni Malları Üzerine Tarih Yazımı

Terk Edilmiş Mallara dair tarih yazımı emekleme aşamasında olmasına rağmen, konu

üzerine bilimsel çalışmalar son on yıl içinde artış gösterdi. Terk edilmiş mallar konusu üzerine yapılan Ermeni dilindeki en erken çalışma Lutfik Kuyumjian tarafından 1927'den 1933'e dek İstanbul Kutsal Kurtarıcı Hastanesi Almancağı [Endartsak Taretsuyts S. P'. Hivandanotsi] için yazılan bir dizi makale ile yapıldı. Kuyumjian'ın çalışması önemli çünkü cumhuriyet döneminde çıkarılan yasaları ve mevzuatı ele alıyor. Terk Edilmiş Mallar üzerine Osmanlı/Türk yasalarına ve mevzuatına dayanan ve aynı zamanda cumhuriyet dönemini de kapsamlı şekilde ele alan Ermenice dilinde ilk kapsamlı çalışma Levon Vartan'a aittir (Vartan 1970). Haigazn Ghazarian da doğu illerinden örnekler vererek konu üzerine yazmıştır (Ghazarian 1964, 1968: 226-241). Fark edilen ilginç bir nokta ise, bu çalışmaların çoğunun Ermeni okura yönelik olmaları ve konuya tematik bir yaklaşımdan yoksunluklarıdır. Son yıllarda, Terk Edilmiş Mallar üzerine Türkçe tarih yazımı büyümektedir. Diğerlerinin yanı sıra Mehmet Polatel, Sait Çetinoğlu, Nevzat Onaran ve Taner Akçam konu üzerine yazmışlardır. Polatel'in çalışması, Osmanlı hükümeti tarafından ve ayrıca cumhuriyetin ilk yıllarında el konulan Ermeni mallarının dağıtılmasına odaklanmaktadır. Dahası, çalışma bu dağıtımı Türk devletinin oluşumu üzerinden ele almaktadır. Ana argümanı, 'Üç farklı dönem sırasında -savaş dönemi (1915-1917), savaş sonrası dönem (1918-1922) ve Cumhuriyet dönemi (1920-1930)- Ermeni emval-i metrukesi, devlet ile ittifak halinde olan belli gruplara dağıtılmış ve devlet toplumun rızasını almak ve egemenliğini sağlamlaştırmak için bu mülklerden faydalanmıştır' (Polatel 2009, 2010) şeklindedir. Sait Çetinoğlu Ermeni mallarının kaderini çizgisel bir tarihsel anlayış üzerinden ele alıyor. Ona göre süreç 1895'teki Abdülhamid katliamları ile birlikte başladı, 1909 Adana katliamları ile devam etti ve 1915 Soykırımı ile zirvesine ulaştı. Bu süreç, İzmir'in yakılması ve iki savaş arası dönemdeki ayrımcılık ile devam ederek 6-7 Eylül 1955 pogromları ile son buldu (Çetinoğlu 2006, 2009). Konu üzerine Türkçedeki en kapsamlı çalışma Nevzat Onaran'ın Ermeni ve Rum mallarının kaderi üzerine kitabı. Kitap 1. Dünya Savaşı sırasında ve cumhuriyet döneminde Ermeni ve Rum mallarının müsaderesini ve ardından temellükünü olay anlatımı şeklinde ele alıyor. Osmanlı ve cumhuriyet devletlerince geçirilen yasalar ve mevzuat üzerine faydalı bir döküm çıkarmasına rağmen, tematik bir yaklaşımdan yoksun (Onaran 2010). Taner Akçam da son kitabında Osmanlı belgelerine dayalı yeni bir analiz sunarak

konuya taze bir ışık tutuyor (Akçam, 2008: 208-252). Uğur Ümit Üngör ve Mehmet Polatel'in İngilizce dilinde yeni çıkacak kitabında, Ermeni mallarına hem Osmanlı hem de cumhuriyet döneminde el konulması üzerine nadir bir tematik yaklaşım getiriliyor. Kitap, 'her şeyden çok, Ermenilerin Anadolu ile bağları mallarından oluşuyorsa, o zaman bu bağları kırmak için mallara el konulması gerekiyordu. Yani Jön Türk politikalarının hedefinde mal değil insanlar vardı' (Üngör ve Polatel 2011: 166). El koyma sürecinin ideolojik temellerini tartışmak yerine, kitap iki bölgeye, Adana ve Diyarbakır'a yoğunlaşarak, yasanın ve yasallığın adaletsizlik yaratmak için nasıl kullanıldığını tartışıyor.⁹

Dolayısıyla, bu makale, müsadere temellüke bu süreklilik mekanizmasını olay anlatımının dışına çıkararak tarihsel bir perspektiften tartışmayı amaçlıyor ve Osmanlı Ermenilerinin imhasındaki ekonomik boyutun önemli bir bileşeni olarak 'Ermeni sermayesinin' kaderine ilişkin bazı cevaplar sağlayacak. Ek olarak, 'Ermeni sermayesinin' Osmanlı İmparatorluğu'ndan cumhuriyet dönemine aktarılması yalnızca tarihsel bir devamlılığı göstermekle kalmıyor, aynı zamanda farklı siyasi rejimler sırasındaki sermaye hareketlerine ve bu sermayenin yeni ekonomik sınıfların oluşturulmasında ve yerel seçkinlerin konumunu güçlendirmede oynadığı role de ışık tutuyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Ermeni Ekonomisi': Genel Bir Bakış

Ermenilerin bu bölgeden sürülmesinin sanayi ve ticaret açısından etkisi Ortaçağlara kadar gerileme olacaktır. Bankalar üzerinden sürdürülen ticaretin ve iş faaliyetlerinin yüzde doksanının Ermenilere ait olduğu resmi olarak belirtiliyor. Her türden iş faaliyetleri artık geri dönülmez bir şekilde imha edilecek. Bazı faaliyet alanlarında hiç teknisyen veya işçi kalmayacak.¹⁰

On dokuzuncu yüzyılda, Avrupalı tüccarlar Anadolu'nun ekonomik potansiyelini fark ettiler. Onlar açısından burası mamul malların Avrupa'dan ihracı ve tarımsal ürünlerin Batı'ya ithali

için bir fırsat ülkesiydi (Gerasimos 1992: 7). Ancak Batı ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ekonomik ilişkiyi ivmelendiren şey, Balta Limanı Anlaşması olarak da bilinen 1838 tarihli Anglo-Osmanlı Konvansiyonu oldu. Anlaşma, Avrupa ile ticarete düşük vergilerle serbest ticaretin ve devlet tekellerinin kaldırılışının başlangıcı oldu. Avrupa ülkeleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki geleneksel aracılar olarak değerlendirilen Rum ve Ermeni tüccarlar, sonrasında İmparatorluğun ticaret burjuvazisi haline gelerek bu dönüşümlerden faydalandılar (Pamuk 1984: 18-19).

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Anadolu'daki birçok şehir ciddi bir nüfus ve ekonomik büyümeye şahit oldu. Bunun sebebi kentleşme fenomenindeki artış¹¹, iletişim ağlarının genişlemesi¹², Anadolu pazarının Batı'ya açılması, idari reformlar ve sosyal mobilizasyondaki artış idi. Bunlar da sonuç olarak Rum ve Ermeni başta olmak üzere gayrimüslim burjuva sınıfının büyümesine yol açtı. 'Ermeni ekonomisi' üç coğrafi düzeyde - merkezi şehirler (İstanbul, Ankara, Trabzon), periferi şehirler (Kayseri, Harput, Tokat) ve uluslararası şehirler (Londra, Manchester) - ciddi bir rol oynadı. Örneğin 19. yüzyılda Kayseri Adana, Yozgat, Ağrı, Tokat, Sivas ve İstanbul'a mal imalatı ve tedariki için önemli bir merkez haline geldi. Kayseri'de 19. yüzyılın sonu itibariyle 15.000 kadar Ermeni yaşamaktaydı ve Ermeni tüccarlar şehrin ekonomisinde hem yerel hem de uluslararası düzeyde önemli bir rol oynuyorlardı. Kısa süre içinde bu tüccarlardan bazıları iş ağlarını İstanbul ve Manchester gibi şehirleri içerecek şekilde genişletmeye başladılar. Bu ağlar Gülbenkyanlar, Manukyanlar, Frengiyanlar, Gümüşyanlar ve Seliyanlar gibi ünlü tüccarlar tarafından kontrol ediliyordu. Harput, iklimi ve geniş dut bahçeleri nedeniyle ipekçilik kültürü açısından önemli bir merkezdi. Bazı Ermeni öğrenciler Bursa'daki İpekçilik Okulu'nda ipekçilik kültürünü öğrendiler (Dalsar 1960). Üretim süreci ham ipekböceği kozaları ile başlıyor ve yeni kumaşın paketlenmesi ile nihayetleniyordu. 19. yüzyılda ipek üretimini kontrol eden iki büyük aile Mezere Fabrikatör Biraderler (Harput) ve Kürkciyan Efendi idi. Örneğin Fabrikatör Ticaret Evi, sonrasında Fabrikatör adını benimseyecek olan Krikor İpekciyan tarafından Mezere'de kurulmuştu (Kalustian 1986: 8). Bu fabrikada üretilen ipek o kadar üst kaliteydi ki vergiden muaf tutuluyordu ve İstanbul'da bedava depo

ve liman tesisleri verilmişti. Üretilen ipek giysilerde 'Fabrikatör' etiketi vardı. 1889'da İpekciyan Avrupa ve Amerika'dan makine ithal ederek fabrikasını büyümeye başladı. 1902'de ölümü ardından, beş oğlu (Minas, Dikran, Samuel, Garabed ve Aharon) işi devraldı ve geliştirdi. Fabrikatör biraderler eşleri ve çocukları ile birlikte Ermeni Soykırımı sırasında öldürüldüler ve böylelikle Harput'taki ticari varlıkları kesin şekilde sona erdi (Haig 1959). Evlerine ilin valisinin yanı sıra Türk yetkililer yerleşti (Jafarian 1989).

On dokuzuncu yüzyılın sonunda Tokat'taki büyük ticaret evleri Ermenilerin elindeydi. Bu dönemde, manifatura¹⁴ ithal eden ana ticaret evleri İbranosyan Biraderler, Kevork ve Hagop Papazyan Biraderler, Mardiros Zartaryan, Karatavukyan ve H. Keçeciyan ile oğulları; hırdavat tüccarları ise Mardiros Kesdekyan, Garabed Taşçıyan, Karnig Naregiyan ve Hagop Peyniryemezyan idi. En önemli ihracat evi, İbranosyan firması gibi tüm illerde acentaları olan Gülbenkyan firmasıydı.¹⁵ Ermeni tüccarlar ve sanayiciler aynı zamanda Trabzon illerinde de nüfuz sahibiydiler. Trabzon sancağının önde gelen tüccarları ildeki fındık işini kontrol eden Boghos Arabiyan, Gayzag Arabiyan, İbranosyanlar, Marraniyanlar, H. Tahmazyan, A. Minassiyen, Gurehiyan, Aslanyan ve Aghnavoriyan biraderlerdi (Der Matossian 2007; Dsotsigian 1947). Samsun kazasındaki Ermeniler tütün yetiştiriciliği ve üretiminde uzmandılar; ünlü tüccar ve türün üreticileri arasında İpekyanlar, Kheriyanlar, İbranosyan biraderler, Gudugiyenler, Meseriyenler, Apragamiyenler, Bahçegüliyanlar ve Çekmeyanlar vardı.

Ancak 19. yüzyılın son yirmi yılında, 1870-1890 ekonomik bunalımı ve Anadolu'da etnik gerilimlerin tırmanması ile birlikte durum değişti (Pamuk 1984; Owen 1993).¹⁶ 'Ermeni ekonomisi' 1894-96 Hamidiye Katliamları sırasında, bunlar Ermeni işletmelerinin şiddetli biçimde zarar görmesine ve Anadolu'daki Ermeni mallarına el konulmasına yol açtığından ciddi şekilde darbelendi. Bu durum, Anadolu'daki mevcut tarım sorununun daha da kötüleşmesine ve Ermeni-Türk çatışmasında daha da kutuplaşmaya sebep oldu (Astourian 2011). Ancak despotik Hamidiye rejiminin 1908'deki Jön Türk devrimi ile yıkılması İmparatorluktaki 'Ermeni ekonomisi' için yeni bir umut ışığı oldu. Toprak reformu Ermeniler

ile yeni rejim arasında bir çekişme kaynağı haline geldi. Örneğin ana Ermeni siyasi partilerinden biri olan Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (ARF) İttihat Terakki Cemiyeti'ne (İTC) karşı politikası iki ana hedef etrafında gelişti: reform ve toprakların iadesi. Toprakların iadesi, Hamidiye döneminde el konulan Ermeni mallarını ilgilendiriyordu; reform ise çözülmemiş olan genel olarak İmparatorluktaki reform ve özel olarak ise Ermenilerin koşullarının geliştirilmesi meselesi idi (Kaligian 2009). Ermenilerin bu dönemdeki umutları o kadar yüksekti ki 'Ermeni sermayesinin' tek bir çatı altında toplanmasına, örneğin bir Ermeni Osmanlı Bankası'nın kurulmasına¹⁷ dönük çağrılar bile yapılıyordu ama karşı devrim sırasındaki 1909 Adana Katliamları 20.000'den fazla Ermeni ve 2000 Müslüman'ın yaşamına mal oldu ve 'Ermeni ekonomisinin' temellerini bir kez daha sarstı. Ayrıca, ikinci anayasal dönemde gayrimüslimlere (Rum, Ermeni ve Avusturya) yönelik kitlesel bir boykotun takip ettiği 1912-13 Balkan Savaşları nedeniyle etnik ilişkilerin daha da kötüleşmesi, Ermeni ticaretinde düşüşe sebep oldu. Türk milliyetçiliğinin Balkan Savaşları sonrasında radikalleşmesi kendisini İTC'nin İmparatorlukta yaşayan Hıristiyan nüfuslara, özellikle de Ermenilere yönelik politikasında değişikliklerle gösterdi. Bu arada, Türk unsurlara Ermeniler ile Rumlar tarafından oynanan öncü rolünü üstlenerek bir kapitalist burjuvazi geliştirme çağrısı yaparak, Ermeni ve Rum varlığını ekonomi alanından tasfiye etmeyi amaçlayan bir Milli İktisat teorisi de geliştirilmekteydi (Toprak 1982; Aktar 1996, 2003, 2006; Astourian 1990). Bu, Türkler veya genel olarak Müslümanlar tarafından düzenlenen boykotları daha da cesaretlendirdi; bu boykotlar Balkan Savaşları sırasında başlayarak 1. Dünya Savaşı sırasında yoğunlaştılar. Ardından gelen savaş ve Ermeni Soykırımı İmparatorluktaki 'Ermeni ekonomisinin' sonunu getirdi. Hilmar Kaiser 6 Ocak 1916'da İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın kategorik olarak Osmanlı ekonomisinin Müslümanlaşacağını söylediğini iddia ediyor. ek olarak, Ermeni mallarının Müslümanların eline geçmesi için bir kararname çıkarmış (Kaiser 2006: 64).

Yasallık ve Müsadere Süreci

'Ermeni sermayesini' müsadere etme süreci, imparatorluktan cumhuriyete geçiş sürecini belirlemiş olan kurumsal devamlılığı anlamak için önemli. Müsadere edilen sermayenin yeni doğan Türk Cumhuriyeti'nin ekonomisinde nasıl bir rol oynadığını göstermek için malların müsadere - veya Ermeni Soykırımı sırasında 'Ermeni sermayesine' el konulması - meselesinin, kapsamlı şekilde incelenmesi gerekiyor. Bu örnekte, kurumsal devamlılık aşırıyor çünkü Osmanlı dönemi sırasında (müsadere ile) başlıyor ve Türkiye Cumhuriyeti sırasında (kendine mal etme ile) sona eriyor.

Osmanlı İmparatorluğu 1. Dünya Savaşı'na girdiğinde, hükümet kendi politikalarını mevcut siyasi duruma uydurmak ve hedeflerine ulaşmayı kolaylaştırmak amacıyla bir dizi geçici yasa çıkardı (Onaran 2010: 34). Dolayısıyla, doğu illerinde Osmanlı Ordusu için tedarik ve erzak genel kategorisi altında değerlendirilebilen neredeyse her şeyi içeren çok geniş bir mal müsadere kampanyası gerçekleşti (Vartan 1970: 143-152). Bu kararnamelerden ilki, 30 Mayıs 1915 tarihinde, Bakanlar Kurulu tarafından çıkarıldı.19 Kararda 'Köylere ve kasabalardan geri çekilen Ermeniler yerleştirilecekleri yerlere rahatça transfer edilmelidir, seyahatleri boyunca esenlikleri ve malları korunmalıdır ve yeniden yerleştirilmeleri ile ilgili tüm giderler göçmen fonlarından karşılanmalıdır; onlara önceki mali ve ekonomik durumları oranında mal ve toprak verilmelidir' deniyor. Bu karar, 15 maddesi ile birlikte, İçişleri Bakanlığına, Savaş Bakanlığı'na ve Maliye Bakanlığı'na gönderildi.20 10 Haziran'da, sürgünlerin mallarının nasıl kayda geçirilip korunacağı ve kalanların da mezatla (ki bu mezatın geliri yasaya göre savaştan dönmeleri ardından sahiplerine geri verilecekti) nasıl elden çıkarılacağı üzerine bir Tamamlayıcı Yasa çıkarıldı.21 34 maddeden müteşekkil bu Tamamlayıcı Yasa, 'Savaş koşulları ve olağanüstü siyasi durum nedeniyle başka yerlere gönderilmiş olan Ermenilere ait arazi ve malların idaresine ilişkin düzenlemeler' altında sınıflandırılmıştı.22 Hükümet ve terk edilmiş mallardan sorumlu yetkililerin, Emvâl-i Metrûke İdare Komisyonları adı verilen özel komisyonlar kurarak Ermeni sürgünlerin mallarını korumak için tedbirler alması gerekiyordu. Bu komisyonlar İçişleri Bakanlığı'nın

yetkisi altındaydılar ve 15 günde bir faaliyetlerine dair rapor vermeleri gerekiyordu. Gerçekten de, yasadaki maddeler Ermenilerin taşınır ve taşınmaz mallarının özenli ve sistematik şekilde ele alınmasını öngörüyordu. Sahiplerin adı ile malların türünün ayrıntılı şekilde kaydedildiği özel kayıtlar vardı.²³ Sonrasında yerel makamların bu malları nüfusun yerleştirildiği yerlere göndermesi gerekiyordu. El konulan malların liste şeklinde makbuzu ‘ayrılmalarından’ önce Ermenilere verildi. (Aşağıda komisyon tarafından Adanalı Mariam’a verilmiş bir makbuzun örneğini bulabilirsiniz) (Baghdjian 1987: 287-288).

Örneğin, Tamamlayıcı Yasa’nın 1. Maddesi ‘Başka yerlere taşınmış olan Ermenilere ait arazi ve malların idaresi [âher mahallari nakıl icra edilen ermenilere’] özel olarak oluşturulmuş olan komisyonlar ve yetkileri aşağıdaki maddelerde belirtilmiş olan atanmış yetkililer tarafından bu düzenlemelere uygun şekilde gerçekleştirilecektir’ deniliyordu.²⁴ Başka bir maddede ise Ermenilere ait tüm binaların hemen mühürlenip ‘koruma altına alınacağı’ belirtiliyordu.²⁵ Ancak Tamamlayıcı Yasa Ermenilerin mallarına özen ve dikkat gösterilmesini amaçlamış olmasına rağmen, çelişkili süreçler de içeriyordu. Çelişki, ‘Göçmenlerin boşaltılan köylere yerleştirileceğini’ [tahliyesi icra edilen köylere muhacir yerleştirilecek] ve ‘mevcut ev ve arazilerin, göçmen ailelerinin çalışma kapasitesi ve talepleri dikkate alınarak geçici belgelerle göçmenlere dağıtılacağını’ [muhacirine tevzi edilecek] belirten 11. Madde ile başlıyor.²⁶ 12. Maddede ‘Göçmenlerin [muhacirinin] geldikleri yer, yerleşme tarihi ve yerleşme yeri, yerleştikleri evlere göre kayıtları baz alınarak ayrıntılı şekilde kaydedilecektir. Ek olarak, onlara verilen evlerin yanı sıra arazilerin türü, miktarı ve değeri de ayrıca kaydedilecek ve göçmenlere onlara verilmiş arazi ve mal miktarını gösteren bir belge verilecektir’ deniliyor.²⁷ 14. Madde ‘Göçmenlerin yerleştirilmesi ardından, bölgedeki geri kalan köylere göçerler yerleştirilecektir’ [muhacir iskânından mutabâqi kalan köylere civarda mevcut aşâir sayâra] ve göçerlerin yerleştirilmesi ile ilgili prosedürler göçmenlerin iskanı ile aynı olacaktır’ deniliyor.²⁸ 10. Maddeden sonra, maddeler göçmenlerin [muhacirler] boşaltılan köylere [tahliyesi icra edilen köylere] iskanı ile ilgili olarak devam ediyor. Burada muhacirden kastedilenin ne olduğu merak konusu çünkü Ermenileri kastetmediği çok açık. Aksine, bu bölgelere iskan

edilecek olan Müslüman muhacirleri kastediyor. Tamamlayıcı Yasa'nın bir başka maddesi 'Göçmenlerin adlarının yanı sıra kendilerine dağıtılan arazinin türünü, miktarını ve değerini gösteren bir defter kimlik kaydı temelinde tutulacaktır' dediğinden, bu iskan süreci daha da sistematik idi.³⁰ Aslında Tamamlayıcı Yasa, müsadere ile ilgili her şeyin sistematik kaydına ilişkin talimatlar sağlıyordu ve 1. Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirilen nüfus mühendisliğinin icrası için de bir taslak teşkil ettiği söylenebilir. 26 Eylül 1915'te, meclisin toplanmasından iki gün önce, Bakanlar Kurulu 11 maddeden oluşan Tasfiye Kanunu adlı bir yasa çıkardı. Bu yasada Ermeni mallarının idaresi düzenlenmişti.³¹ Yasa önemli çünkü ikinci maddesi sürgünden 15 gün önce Ermeniler tarafından işletilen tüm işletmelerin iptal edileceğini [Eşhâs-ı mebhûsenin ukûd-u vakîâ fesh ve iptal olunur] belirtiyor.³² Savaş zamanı olduğu gerekçe gösterilerek tedbirlere karşı itiraz yolu da kapalıydı.³³ Örneğin Osmanlı meclisinin önde gelen senatörlerinden olan Ahmed Rıza, Terk Edilmiş Mallar Yasası'nı 13 Aralık 1915 tarihinde şu şekilde protesto etti:

Sahipleri olan Ermeniler bu malları isteyerek terk etmeyip bu mallar ellerinden zorla alındığından [teb'id edilmiş], evlerinden zorla çıkarıldıklarından ve sürgün edildiklerinden, Ermeni varlıklarını 'terk edilmiş mallar' olarak ilan etmek yasaya aykırıdır... Hiç kimse benim malımı ben satmak istemiyorsam satamaz... Anayasal hukuka uygun işleyen anayasal bir rejim isek bunu yapamayız. Bu zulümdür. Beni kolumdan tut, köyümden dışarı at, malımı, mülkümü de sonra sat, bu hiçbir sonuç vermez. (Bayur 1983: 48)

Ermeni mallarını tasfiye etme amacıyla, 8 Aralık 1915 tarihli Geçici Yasa uyarınca bir tasfiye komisyonu kuruldu.³⁴ Onaran'a göre, Tasfiye Komisyonları iki tür kayıt tutacaktı: Geçici Yasa'nın talimatları izlenerek oluşturulacak olan esas defter ve cari defteri [cari defterler] (Onaran 2010: 73).³⁵ Emvâl-i Metrûke İdare Komisyonları ile Tasfiye Komisyonları'nın bu kayıtlarının, defterlerinin ve listelerinin (bulunabilirlerse) eleştirel bir analizi, bölgeye, şehre, köye, aileye, dini inanca vb. göre müsadere mekanizmasına ışık tutacaktır.³⁶

Yerelde Neler Yaşandı? Doğu Vilayetlerinden Bazı Örnekler

'Ermeni sermayesinin' kaydı sistematik bir şekilde tutulduysa, Tamamlayıcı Yasa'nın ilk bölümünün (1-10 maddeleri) de yerelde aynı şekilde uygulandığı anlamına mı geliyor bu? Avrupalı ve Amerikalı kaynaklar bize yasalarda olandan başka bir hikaye anlatıyor: birçok taşınır mal yağmalandı ve taşınmazların bir kısmı mezatlarda gerçek değerlerinin çok altında satıldı veya onları savaşa katılmaya teşvik etmek için Kürt aşiretlere ganimet olarak verildi. Müsadere mekanizmasını daha iyi anlamak için, Trabzon, Merzifon, Urfa, Sivas, Antep ve Harput illerinden bazı örnekler vermek istiyorum.³⁷

Böyle raporlardan bir tanesi Trabzon'daki Amerikan Konsülü Oscar S. Heizer tarafından Temmuz 1915'te İstanbul'daki Amerikan Elçiliği'ne gönderilmiş:

1000 Ermeni evinin içindeki eşyalar polis tarafından teker teker boşaltıldı. Mobilyalar, yataklar ve değerli her şey şehirdeki büyük binalara depolandı. Malları kayıt altına almaya dönük hiçbir çaba gösterilmedi, malların 'sahipleri geri dönünce iade edilmek amacıyla hükümetin koruması altına alındığı' tamamen saçmadır. Mallar hiçbir etiketleme veya sistematik depolama çabası olmaksızın yığılmıştır. Tür kadınlardan ve çocuklardan oluşan bir kalabalık polisin peşinden akbabalar gibi giderek ellerine geçirebildikleri her şeyi talan ediyor. Daha değerli şeyler polis tarafından evden dışarı taşınırken onlar aceleyle içeri dalıp geri kalanları alıyorlar. Bunu her gün kendi gözlerimle görüyorum. Sanırım tüm evlerin boşaltılması birkaç hafta sürecek, sonra da sıra Ermeni dükkanlarına ve mağazalarına gelecek. Konu ile ilgili komisyon artık Ermenilerin borcunu ödemek için elde birikmiş ev eşyalarını ve malları satmaktan söz ediyor. alman Konsülü bana Ermenilerin savaştan sonra Trabzon'a dönmesine izin verileceğine inanmadığını söyledi.³⁸

Dolayısıyla bazı şehirler terk edilen malların sistematik olarak kaydedilmesi pratiğini hayata geçirmedi. Örneğin Antep'teki Ermeni toplumu bölgedeki en varlıklı kesimdi ve muazzam bir talan imkanı sunuyordu. Halep'teki Amerikan Konsülü J.B. Jackson, Amerikan Elçisi

Henry Morgenthau'ya, Ermenilerin ev eşyalarının 'gelen ilk talancı tarafından el konulmak üzere geride bırakıldığını' rapor etmiş. 'Şehrin tüccarlarının çoğu Ermeni olduğundan, mallarının yok olması muhtemel. Bu muazzam bir talan planı ve aynı zamanda da ırksal yok etmenin son adımı olacak, hükümet tarafından Ermenilerin çıkarlarını korumak için oluşturulmuş bir komisyon olmasına rağmen böyle bu.'³⁹

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı hükümetine Urfa'da tercümanlık yapan Rev. Ephraim Jernazian, müsadere sürecinde tercümanlık yapmış. Kasım 1915'te, hükümet Ermeniler tarafından bırakılan paraları ve mücevherleri Urfa'daki Osmanlı Bankası'na müsadere etmiş.⁴⁰ Ayrıca, tüm Ermeni dükkanları kapatılmış ve yağmayı önlemek için kilitlerine mühür vurulmuş. Anılarında, Rev. Jernazian, müsadere sürecinin Emvâl-i Metruke Tevsiye Komisyonu'nun gelişi ile başladığını yazıyor. Komisyonun görevi Ermenilerin 'terk edilmiş' mallarını satmak ve Ermeni tüccarların borçlarına ilişkin faturaları toplamakmış. Rev. Jernazian bunları Türkçeye tercüme etmek için çağrılmış:

Komisyon tasfiye çalışmasına Ermeni dükkanlarına tek tek girerek ve içindekileri mezatta satarak başladı. Komisyon başkanı Nabi Bey, satılan malların kaydını çıkarmak için beni yanında götürdü. Yanımızda iki polis ve bir mezatçı vardı. Her dükkanda aynı prosedür işledi. Önce kapının mührüne baktılar, sonra mührü kırdılar. Ardından kapıyı kırıp içeri girdiler ve satılık malları mezata çıkardılar. Ne satıcılar ne de alıcılar malların gerçek değerini biliyordu. Sonuç olarak mallar çoğu zaman ya değerlerinin kat kat üstüne ya da altına satılıyordu. Kimse gerçek değerlerin ne olduğu ile ilgilenmiyordu. Akşam Nabi Bey kayıtları yanında eve götürdü. Gece hesapları kontrol etti ve bir kısmını cebe attı. Sonraki gün ofis dosyalarında girilen kayıtları gördüğümde, rakamlar onun el yazısı ile yazılmıştı - benim orijinal kayıtlarım gitmişti - ve tutarlar değiştirilmişti. Aslında bu dükkanlarda olması gerekenden az mal bulduk çünkü yerel hükümet görevlileri bu binalara gece çatıdaki veya duvardaki bir delikten girerek malların büyük kısmını çalıyorlardı. (Sarafian 2006: 291)

Sivas'ta müsadere süreci aşağıdaki şekilde gerçekleşmiş:

Savaş vergisi (teklif-i harbiye) varsayımı üzerinden, büyük miktarda mal Ermeni tüccarlardan ve işadamlarından, en son esnafa kadar alındı. Ek olarak 1000 araba kadarlık mal köylerden toplandı. Ordu sonrasında bu arabaları Enderis ve ardından Erzurum'a götürdü.⁴¹

Sürgün edilmeden önce Sivas'taki halkın çoğunluğu büyük miktarda altın sikke, değerli mücevher ve bonoyu Amerikan misyonerlere emanet bıraktı çünkü kısa zaman içinde geri döneceklerini düşünüyorlardı. Amerikan misyoner Mary Graffam Sivas'tan çıkarılmadan önce Ermenilerin 'bize mücevherlerini ve diğer eşyalarını emanet ettiler. O kadar heyecanlıydılar ki çıldırmış gibiydiler ve bize adlarını söyletmek için bazılarını tutup sarsmamız gerekti. Adamlardan biri eşyalarını bize getirirken yakalandı ve öldürüldü' diye yazmış.⁴² O zamanlar misyonerlere büyük miktarda altın ve değerli eşya bırakmanın aşağıdaki Urfa örneğinden de görülebileceği üzere kötü sonuçları oluyordu. 1. Dünya Savaşı'na giden süreçte, Urfa Ermenileri paralarını, mücevherlerini ve diğer değerli eşyalarını bırakabilecekleri güvenli yerler aramaya başladılar. Bazıları eşyaları evlerine gömdüler; bazıları paralarını Osmanlı Bankası'na yatırdılar. Çoğunluk eşyalarını Bay Leslie, Dr. Keunzler ve en önemlisi de Franz Eckart gibi Urfa'daki misyonerlere bıraktılar. Rev. Jernazian'a göre, Herr Eckart Ermenileri eşyalarını kendisine teslim edip Alman misyonerlerin koruması altındaki kilim fabrikasında saklanmaya ikna etmiş. Herr Eckart daha sonra eşyalarını çalıp bunları Osmanlı hükümetine satarak Ermenilere ihanet etmiş (Jernazian 1990: 91-92).⁴³

Hükümet Sivas Ermenilerinin Osmanlı Bankası'ndan alınan borçlara karşılık teminat olarak bıraktığı değerli emanetlerini gasp etmiş (Kapigian 1924: 153-155).

Ermeniler sürgün edildikten sonra hükümet taşınır ve taşınmaz mallarını müsadere etmiş. Mallar bir Pazar kurularak ucuz fiyattan satılmış. 27 Haziran 1915'te İçişleri Bakanlığı Sivas, Trabzon ve Mamuretülaziz illerine ve Canik sancağı valisine, 'transfer' edilmelerine karar verilen Ermenilerin mallarının tutulmasına ilişkin düzenlemeleri ele alan şifreli bir telgraf gönderdi.⁴⁴ İki ay sonra, 11 Ağustos 1915'te, İçişleri Bakanlığı'ndan çeşitli illere ve Sivas dahil sancak valilerine, başka yerlere iskan edilen Ermenilerin taşınmaz mallarının gerçek değerlerinin altında satıldığını iddia eden şifreli bir telgraf gönderildi.⁴⁵ Bu son

telgrafların müsadere edilen malların satışının büyük bir kısmı gerçekleştikten sonra gönderildiği tahmin edilebilir.

Sürgün sırasında, jandarmalar her bir sürgün konvoyundan selametlik (emniyet komisyonu) diye zorla 30-50 altın sikke alıyorlardı. Ek olarak bir de, Kürt ve Türk beylerin bölgelerine her girdiklerinde veya güneye giderken geçtikleri illerde alınan toprak bastı parası vardı. Hükümet, yolların çok tehlikeli olduğu ve Kürtlerin konvoylara sürekli saldırdığı bahanesi altında sürgün konvoylarından değerli eşyalarını almakla görevli Emniyet Komisyonu adı verilen özel gruplar yolluyordu. Konvoylar hedeflerine vardığında, emniyet komisyonu güya bu malları sahiplerine iade edecekti ama bu hiç olmadı. Nakit, altın, mücevher, bono ve diğer değerli eşyalar konvoylardan en gaddar şekilde alındı. Tanık ifadeleri emniyet komisyonu subaylarının Ermenileri dövdüğünü, onları eşyalarını vermeye zorladığını belirtiyor. İronik şekilde, şiddet ve emniyet (komisyonları) kavramları şişirilmişti.

Sonuç olarak, Ermeni malları sayısız amaca hizmet etti: Müslüman muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak, Müslüman bir burjuva sınıfı yaratmak, savaş sırasında askeri ihtiyaçları karşılamak, hükümetin Ermenileri sürgün etme politikasını finanse etmek, çeşitli hükümet ihtiyaçlarını karşılamak ve son olarak da düzensiz milisler kurmak (Onaran 2010: 124-128; Akçam 2009: 223:236).

Savaşın Sona Ermesi ve Osmanlı Hükümetinin 'Ermeni Sermayesinin' Kaderine İlişkin Girişimleri

Terk edilmiş mallar ve Ermeni mallarına verilen zararlar meselesi Osmanlı meclisinin, Osmanlı Savaş Mahkemelerinin, uluslararası konferansların, anlaşmaların ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu öncesi kongrelerin sayısız kez gündemi olmuş görünüyor. Dolayısıyla savaş sonrası ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu öncesi aşama, Ermeni mallarının kaderi konusunda rekabet içindeki farklı güçlerin nasıl tutum aldığını anlamak için son derece önemli. Burada, Türkiye'de hemen savaş sonrası dönemde, özellikle de 1919

sonrasında, iki rakip yönetim merkezinin ortaya çıktığını belirtmek gerek: Ankara'daki milliyetçi hareketi temsil eden birinin başında Mustafa Kemal, diğeri ise İstanbul'u temsil eden Padişah. Bu iki merkez tarihin kritik bir aşamasında Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini müzakere edecek ve en sonunda da bir karara varacaktı. Bu iki rakip merkez arasında tartışılan ana meselelerden biri, savaş döneminde işlenen suçların yargılanması idi. Mesele iki merkez arasında 20-22 Ekim 1919'da Amasya'da düzenlenen ve iki tarafın da İTC'yi suçladığı bir toplantıda ele alındı (Akçam 2006: 127-220). 1918 ateşkes anlaşması nasıl ki katliam faillerinin ve diğeri savaş suçlularının yargılanmasına doğru atılan ilk somut adımı teşkil ediyorsa, ikinci somut adım da savaş sonrası Osmanlı hükümeti tarafından alınan sayısız tedbirlerle ortaya çıktı. Dönemin Osmanlı basınında tartışılmasının yanı sıra, savaşın ve katliamların sorumluluğu meselesi Osmanlı meclisi vekillerince de tekrar tekrar ele alındı. Ayhan Aktar bu konunun Osmanlı meclisinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından çok önce tartışıldığını gösteriyor (Aktar 2002). Osmanlı meclisindeki 1918 yılı tartışmaları ele alan Aktar, Osmanlı vekillerinden hiçbirinin kitlesel katliamlar yapıldığından kuşku duymadığını vurguluyor. 'İmha edilmek', 'Cinayeti azime', 'Ermeni kıtali' ve 'Ermeni faciası' gibi ifadeleri kullanarak, Osmanlı meclisi 1. Dünya Savaşı sırasında Ermenilere karşı 'insanlığa karşı suçlar' işlendiğini teyit etmiş oluyordu. Aynı tartışmalar sırasında müsadere edilen Ermeni mallarının kaderi de mecliste ele alındı. Vekiller Nalbantian (Kozan), Onnik İhsan (İzmir), Artin Boşgezenyan (Halep), Medetyan (Erzurum) ve Dikran Barsamian (Sivas), 2 Kasım 1918'de, İTV döneminde gerçekleştirilen sürgün (27 Mayıs 1915) ve tasfiye (26 Eylül 1915) yönetmeliklerinin iptali yönünde önerge verdiler.⁴⁶ Konunun uzmanı bir kişiye göre, hükümet tarafından konu ile ilgili olarak atılan tek ciddi adım sürgüne ve Ermeni mallarının satışına ilişkin halen yürürlükte olan Geçici Yasalara acilen göz atılması teklifi oldu (Akçam 2006: 249). 18 Aralık 1918 oturumlarında, Geçici Yasalar yasadışı ilan edildi. Ermenilerin sürgün edilmesi ve mallarının satışına ilişkin 27 Mayıs 1915 ve 29 Eylül 1915 tarihli geçici kararnamelerin ilga edildiği bir oylama yapıldı (Akçam 2006: 254). 8 Ocak 1920'de İstanbul'u temsil eden Ali Rıza Paşa kabinesi, İTC döneminde çıkarılan ve sürgünlerin mallarının tasfiyesine ilişkin kanunun iptaline ilişkin bir kararname çıkardı.⁴⁷ Yine de, 14 Eylül 1922'de, iktidardaki milliyetçiler yani Ankara'daki

milliyetçi hareketi temsil edenler, daha önce Anayasa'nın ihlali olduğu için meclis tarafından iptal edilen, Ermeni mallarının müsaderesine ilişkin 1915 kararnameini tekrar yürürlüğe koymaya çalıştılar.⁴⁸

Osmanlı iç siyasetinde tartışılmasının yanı sıra, 'Ermeni sermayesinin' kaderi uluslararası kongrelerin ve anlaşmaların da konusu oldu. 1919'da Paris Barış Konferansı'ndaki Ermeni delegasyonu 'Tableau approximatif des Réparations et Indemnités pour les dommages subis par la Nation arménienne en Arménie de Turquie et dans la République arménienne du Caucase' (Türkiye Ermenistan'ındaki ve Kafkasya Ermeni Cumhuriyeti'ndeki Ermeni Ulusunun Zararlarının Tazmini için Tablo) başlıklı bir rapor sundu.⁴⁹ Liste A. Aharonian (Paris'teki konferansta Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu başkanı) ve Boghos Nubar (Ermeni Ulusal Delegasyonu başkanı) tarafından imzalanmıştı. Ermeni Soykırımı sırasında 'Ermeni sermayesinin' gördüğü zararın ayrıntılı bir dökümünü içeriyordu. Sevr Anlaşması sırasında da terk edilmiş mallar meselesi gündeme geldi. 144. Maddede şöyle deniliyor:

Türk Hükümeti, Terk Edilmiş Mallar [Emval-i Metruke] konusundaki 1915 tarihli yasa ile ek hükümlerin haksızlığını kabul eder ve bunların tümüyle hükümsüz ve gelecekte olduğu gibi geçmişte de geçersiz olduklarını bildirir.

Osmanlı Hükümeti, 1 Ocak 1914'den beri, topluca öldürülme korkusuyla ya da başka herhangi bir zorlama yüzünden, yurtlarından kovulmuş, Türk soyundan olmayan Osmanlı uyruklarının yurtlarına dönüşlerini ve yeniden işlerine başlayabilmelerini, olabildiği ölçüde kolaylaştırmağı resmen yükümlenir. Sözü edilen Osmanlı uyruklarıyla, bunların üyesi buldukları toplulukların malı olan ve yeniden bulunabilecek taşınır ya da taşınmaz malların, kimin elinde bulunurlarsa bulunsunlar, bir an önce geri verilmesi gerektiğini Osmanlı Hükümeti kabul eder. Bu mallar, onlara yükletilmiş olabilecek her türlü kısıtlamadan ve vergiden sıyrılmış olarak ve bugün onlara sahip olanlara ya da onları ellerinde tutanlara hiçbir tazminat ödenmeksizin, geri verilecektir; şu kadar ki, bunların, mülkiyet ya da elde bulundurma hakkını kendilerinden edindikleri kimselere karşı dâva

hakları saklı tutulacaktır.

Sevr Anlaşması Lozan Anlaşması ile ilga edildi ve 144. Madde uygulanamadı. Lozan öncesinde bile, Ankara'daki Büyük Millet Meclisi, Lozan Anlaşması'ndan önce ayrılmış olan tüm gayrimüslimlerin mallarının Türk hükümetine geçeceğini öngören 'Terk Edilmiş Mallar' başlıklı başka bir yasa'yı 15 Eylül 1923'te çıkarmıştı.⁵⁰ Temellük çabaları cumhuriyet döneminde de devam etti. Müsadere edilen malların geri talep edilememesini sağlamak için Türk hükümeti Lozan Anlaşması onaylandıktan sonra Ermeni sürgünlerin Kilikya'dan ve doğu vilayetlerinden Türkiye'ye dönüşünü yasaklayan bir yasa çıkardı. Dahası, 23 Mayıs 1927'de, 'Kurtuluş Savaşı sırasında Milli harekette yer almamış, Türkiye'nin dışında kalmış ve 24 Temmuz 1923 tarihinden bu yasanın yayınlanma tarihine kadar geri dönmemiş olan Osmanlı tebaasının Türk vatandaşlığından çıkarılacaktır' diyen ikinci bir yasa daha çıkarıldı.⁵¹ Buna ek olarak, 28 Mayıs 1928'de çıkarılan bir sonraki yasada, 'Türk vatandaşlığından çıkarılanların Türkiye'de iseler sınır dışı edilecekleri' ve 'Türk vatandaşlığından çıkarılanların Türkiye'ye geri dönüşünün yasaklandığı, mallarının da hükümet tarafından tasfiye edileceği' öngörülüyordu (Flourno ve Hudson 1929: 571). Tüm bu düzenlemeler soykırımdan kurtulan Ermenilerin geri dönmelerini engelledi ve onlara mallarını geri isteme yollarını kapattı. Bu şekilde Türk hükümeti 'terk edilmiş' malları yeni göç eden nüfusa aktardı.

Bu makalede ele alınan Tamamlayıcı Yasa, 'Ermeni sermayesinin' müsadere edilmesi sürecinin yalnızca bir boyutunu kapsıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 'Ermeni ekonomisinin' kaderi üzerine yapılacak bundan sonraki araştırmalarda aşağıdaki noktaların değerlendirmeye alınması gerekiyor:

Daha önce söz edildiği üzere, Terk Edilmiş Malları Komisyonu [Emvâli Metruke Komisyonu] ve Tasfiye Komisyonu kapsamlı şekilde incelenmelidir. Bu bize Ermeni Soykırımı'nın ekonomik boyutunu ve müsadere mekanizmalarını daha iyi anlama imkanı sunacak ve farklı coğrafi bölgelerde müsadere edilen malzemelere ilişkin önemli bilgiler sağlayacaktır.

Uğur Ümit Üngör'e göre Ankara'daki Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Kemalist rejimin Ermeni Soykırımının faillerini nasıl ele aldığına dair epey belge sunmaktadır (Üngör 2010).⁵² Cumhuriyet Arşivlerinde yaptığı kapsamlı araştırmaya dayanarak, Üngör Kemalist rejimin jandarmaların ailelerine Ermenilerin 'terk edilmiş mallarını' [emvâl-ı metruke] vererek ne kadar cömert davrandığını gösteriyor (Üngör 2010: 5-6). Dolayısıyla Ankara'daki Cumhuriyet arşivleri Ermeni mallarının müsaderesi ve ardından da dağıtılması konusunu çalışmak için kritik önemde.

Türkiye'deki Osmanlı Bankası'nın kayıtlarının ayrıntılı bir incelemesi Ermeni hesaplarına, bonolarına ve hisselerine ne olduğunu daha iyi anlamamızı sağlayabilir. Diğer örneklerde Ermeniler paralarını Avrupa bankalarına yatırmayı tercih etmişler. Bunun en iyi örneği Fransız bankası Crédit Lyonnais.⁵³

İmparatorluğun Ermeni yurttaşları Osmanlı Umumi Sigorta Şirketi'nde, Türk Milli Sigorta Şirketi'nde ve diğer Batılı şirketlerde (New York Lise, Consolidate Life, Gresham Life, Rus) sigorta sahibiydiler. Sigorta sahiplerinin isim listelerinin ayrıntılı bir incelemesi, Avrupa ve Amerika şirketlerine nazaran Osmanlı sigorta şirketlerinde sigortası olan Ermenilerin sayısını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Soykırımların karşılaştırmalı bir çalışması, farklı periyotlarda yönetimdeki hükümetlerin başlattığı el koyma uygulamalarına ışık tutabilir.⁵⁴

Ek olarak, 'terk edilmiş mallara' ilişkin yasaların 'ulus devlet inşası' perspektifinden karşılaştırmalı bir çalışması verimli olacaktır. Konuyla alakalı iki örnek Pakistan/Hindistan ve İsrail/Filistin örnekleridir.⁵⁵ İki örnekte de devletler daha önce İngiliz hakimiyetindeki alanlarda BM önergeleri üzerinden kurulmuştur. Hem Pakistan hem de Hindistan, Britanya'nın 15 Ağustos 1947'de Hindistan'ı bölmesinden kaynaklanan toplumlar arası şiddet bağlamında kurulmuştur. Bölünme yarım milyondan fazla insanın ölümüne yol açmış ve tahminen 14-17 milyon insan büyük miktarlarda taşınır ve taşınmaz malı arkalarında bırakarak Hindistan-Pakistan sınırını geçmiştir (Bhusan ve Gupta 1958). İki hükümet de terk edilmiş mallar meselesinin hükümetler arası bir şekilde çözümlenmesi gerektiği üzerinde anlaşmıştır. Sonuç olarak, soruna kalıcı bir çözüm bulmak amacıyla müzakereler gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda, hem Hindistan hem de Pakistan iki tarafta da

mültecilerin iskanı amacıyla yerinden edilmiş nüfusun topraklarına el koymuştur. 1948 savaşından sonra ve yüz binlerce Filistinli mültecinin yerinden edilmesi ve kaçması sonucu, yeni kurulan İsrail devleti aynı Terk Edilmiş Mallar [nekhesim netushim] meselesi ile uğraşmış ve Filistinlilerin mallarına el konulmasını ve bunların Avrupa'dan ve Arap ülkelerinden yeni gelen Yahudi göçmenlere dağıtılmasını yasallaştıran bir dizi yasa çıkarmıştır.⁵⁶ Bu yasalar Britanya, Hindistan ve Pakistan yasalarından esinlenilmiştir.

Sonuç

Bu makale, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 'Ermeni sermayesinin' kaderini göstermeyi ve bu sermayenin Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda oynadığı role ışık tutabilecek araştırma konuları için çeşitli sorular ve sorunlar belirlemeyi amaçladı. Tamamlayıcı Yasa, çelişik maddeleri ile, Anadolu'nun demografik homojenleştirilmesine yönelik tedbirleri teşkil ediyordu. Kaiser'in doğru bir şekilde işaret ettiği üzere, sayısız merkezi hükümet bakanlığı, vilayet ve yerel otoriteler, yanı sıra köy ileri gelenlerini içeren bütün bir Osmanlı devlet aparatı özel, kilise ve topluluk mülkiyetindeki Ermeni mallarının ya özel ya da kamusal ellere transferinde pay sahibiydiler (Kaiser 2006: 70).⁵⁷ Ermeni Soykırımını sonrasında takip eden anlaşmalar ve Cumhuriyet döneminde çıkarılan yasalar 'Ermeni sermayesinin' transferini tamamlamış oldu. Bu, hükümetlerin sürgün/transfer/sınır dışı edilen yerel nüfusların mallarını müsadere ve ardından kendine mal etmeyi rasyonalize etmek için yasa alanını ve yasallığı nasıl kullandığına ilişkin önemli sorular gündeme getiriyor. Yasaları ve yasallığı kullanmanın amacı, durumun bir dereceye kadar devlet tarafından kontrol altında tutulmasını sağlamak ve 'Terk Edilmiş Mallara' el konulması sürecini kendiliğindenliğe (yerel nüfusa) bırakmamak. Osmanlı örneğinde, hükümetin kendisini Ermeni mallarının müsaderesini idare konusunda ayrıntılı bir bürokratik kayıt sistemi üzerinden tek meşru makam ilan etmesine rağmen, birçok yerel yetkili, Kürt ağa, düzensiz asker bunu mali kazanç için bulunmaz nimet saydığından yereldeki gerçeklik son derece farklıydı. Bunlar taşınır ve daha az ölçüde de taşınmaz Ermeni mallarının yağmasında aktif rol oynadılar.

Daha az ölçüde diyorum çünkü Ermeni sermayesinin yerel nüfusa meşru dağıtımcılığını yapacak olan yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti idi. Bunu yaparak Türk hükümeti, önceki Osmanlı hükümeti gibi, radikal mekânsal değişiklikler başlatarak ve 'Ermeni sermayesinin' yerel seçkinlere - İTC üyeleri, Müslüman işadamları, geleneksel erkan ve toprak sahipleri - yeniden dağıtılmasını destekleyerek, sadık bir yeni burjuva sınıfı yaratmayı amaçladı (Üngör 2010; Kaiser 2006: 62-64). Dolayısıyla, Ermeni mallarının müsaderesi ve temellükündeki devamlılık, İmparatorluktan Cumhuriyete geçişte aşikar bir tarihsel devamlılığın kilit bir bileşenini teşkil etmektedir.

Bibliyografya

Adivar, Halide Edib (1926) *Memoirs of Halide Edib*, New York, London, The Century co.

Akçam, Taner (2006) *A Shameful Act: the Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, New York, Metropolitan Books.

Akçam, Taner (2008) *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur: Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, Cağaloğlu, İstanbul, İletişim Yayınları.

Aktar, Ayhan (1996) 'Economic Nationalism in Turkey: The Formative Years, 1912 - 1925,' in *Boğaziçi Journal, Review of Social and Administrative Studies* 10/1-2, pp. 63-62.

Aktar, Ayhan (2002) 'Son Osmanlı Meclisi ve Ermeni Meselesi: kasım-aralık 1918', in *Toplum ve Bilim*, 91, pp. 142-166.

Aktar, Ayhan (2003) 'Homogenizing the Nation, Turkifying the Economy: Turkish Experience of Populations Exchange Reconsidered', in Hirschon Renée (ed.) *Crossing the Agean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Exchange between Greece and Turkey*, New York, Oxford, Berghahn Books, pp. 79-95.

Aktar, Ayhan (2006) Türk milliyetçiliği, gayrimüslimler ve ekonomik dönüşüm, İstanbul, İletişim Yayınları.

Alboyadjian, Arshag (1952) Patmutiwn Ewdokioy Hayots: teghagrakan, patmakan ew azgagrakan teghekutiwnnerov [History of the Armenians of Tokat with Topographic, historical and ethnographic information], Cairo, Publication of New York Tokat Educational Organization.

Aly, Götz (2007) Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State, Translated by Jefferson Chase, New York, Metropolitan Books/Henry Holt.

Astourian, Stephan (1990) 'The Armenian Genocide: An Interpretation', in The History Teacher, vol. 23, n° 2, February.

Astourian, Stephan (2011) 'The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power', in Suny, Ronald Grigor; Göçek, Fatma Müge; Naimark, Norman M. (eds.), A Question of Genocide: 1915: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire, Oxford and New York, Oxford University Press, pp. 55-81.

Baghdjian, Kévork (1987) La Confiscation, par le gouvernement turc, des biens arméniens...dits «abandonnés», Montreal.

Barton, James L. (1998) Turkish atrocities: statements of American missionaries on the destruction of Christian communities in Ottoman Turkey, 1915-1917, Ann Arbor, Mich., Gomidas Institute.

Bayur, Yusuf Hikmet (1983) Türk İnkılab Tarihi, Cilt III, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Bhusan, Jyoti; Gupta, Das (1958) Indo-Pakistan Relations, 1947-1955, Amsterdam,

Djambatan.

Çetinoğlu, Sait (2009) 'Ermeni Emval-i Metrukeleri Üzerine', Birikim,
<http://www.birikimdergisi.com/birikim/makale.aspx?mid=552&makale=Ermeni%20Emval-i%20Metrukeleri%20%DCzerine>

Çetinoğlu, Sait (2006), 'Sermayenin Türkleştirilmesi,' in Fikret Başkaya (ed.) Resmi Tarih Tartışmaları, Özgür Üniversite Kitaplığı.

Der Hovannesian, Krikor (1965) Badmakirk Sivrihisari Hayots: Deghakragan, Badmagan yev Azkakragan (History of the Armenians of Sivrihisar: Topographic, historical and ethnographic), Beirut, Meshag Publication.

Dalsar, Fahri (1960) Bursa'da İpekçilik, İstanbul.

Der Matossian, Bedross (2007) 'The Armenian Commercial Houses and Merchant Networks in the 19th Century Ottoman Empire', in TURCICA, 39, Fall, pp. 147-174.

Der Matossian, Bedross (2009) 'The Pontic Armenian Communities in the 19th Century', in Armenian Pontus: The Trabzon-Black Sea Communities, ed., Richard G. Hovannisian, UCLA Armenian History and Culture Series, 8, Costa Mesa: Mazda Press, 2009.

Deringil, Selim (2002) 'The Study of the Armenian Crisis of the Late Ottoman Empire, or, Seizing the Document by the Throat', in New Perspectives on Turkey, 27, Fall, pp. 35-59.

Dsotsigian, S.M (1947) Arewmetahay Ashkharh (Western Armenia), New York.

Dündar, Fuat (2001) İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası, 1913-1918, İstanbul: Çağaloğlu, İletişim Yayınları.

Dündar, Fuat (2008) Modern Türkiye'nin şifresi: İttihat ve Terakki'nin etnisite mühendisliği, 1913-1918, Çağaloğlu, İstanbul, İletişim, 2008.

Feldman, Gerald D. and Seibel, Wolfgang (eds.) (2004) Networks of Nazi Persecution: Bureaucracy, Business and the Organization of the Holocaust, New York and Oxford, Berghahn Books.

Fischbach, Michael R. (2003) Records of Dispossession: Palestinian Refugee Property and the Arab-Israeli Conflict, New York, Columbia University Press.

Flourno, Richard W.; Hudson, Manley O (1929) A Collection of Nationality Laws of Various Countries as Contained in Constitutions, Statues and Treaties, New York, Oxford University Press.

Gerasimos, Augistinos (1992) The Greeks of Asia Minor: Confession, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century, Kent, The Kent State University Press.

Ghazarian, K. Haygazn (1964) "Hayotz Lekial Koykeru yev Galvadzneru Talane Turkeru Goghme" [The theft of the Armenian Abandoned Properties by the Turks], in Hayrenik, 6 October and 7 October.

Ghazarian, K. Haygazn (1968) Tseghasban Turkeh [The Genocidal Turk], Beirut, Hamazkayin Press.

Haig, Vahe (1959) Kharpert yev anor Vosgeghen Tashduh [Kharpert and Her Golden Plain], New York.

Halacoğlu, Yusuf (2001) Ermeni Tehciri ve Gerçekler, 1914-1918, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Hovakimian, Hovakim (1967) *Patmutiwn Pontosi [The History of Pontus]*, Lebanon, Meshag Publishing House.

Issawi, Charles (1980) *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago, London, The University of Chicago Press.

Issawi, Charles (1982) *An Economic History of the Middle East and North Africa*, New York, Columbia University Press.

Jafarian, Boghos (1989) *Farewell Kharpert: The Autobiography of Boghos Jafarian*, ed. Leon Mangasarian, Madison, WI, C. Mangasarian.

Jernazian, Ephraim K. (1990) *Judgment Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*. Translated by Alice Haig, New Brunswick, Transaction Publishers.

Kaiser, Hilmar (2006) 'Armenian Property, Ottoman Law and Nationality Policies during the Armenian Genocide, 1915-1916', in Farschid, Olaf et al, *The World War I as Remembered in the Countries of the Eastern Mediterranean*, Beirut, Orient-Institute Beirut.

Kaligian, Dikran Mesrob (2009) *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule 1908-1914*, Transaction Publishers: New Brunswick and London.

Kalustian, Mark, (1986) 'The Fabrikatorian Brothers: Textile Kings of the Ottoman Turkey', in *Armenian Mirror Spectator*, Feb.1, p. 8.

Kapigian, Garabed (1924) *Eghernabadoum Pokoun Hayots ev norin medzi mayrakaghaki Sebastio*, Boston, Hayrenik Press.

Kardeş, Salâhaddin (2008) 'Tehcir" ve Emval-i Metrûke Mevzuatı,' Ankara, T.C. Maliye

Bakanlığı.

Kieser, Hans-Lukas (2000) 'Some Remarks on Alevi Responses to the Missionaries in Eastern Anatolia (19th-20th cc.)', in *Altruism and Imperialism: The Western Religious and Cultural Missionary Enterprise in the Middle East*, Middle East Institute Conference, Bellagio Italy.

Kuyumdjian, Lut'fik (1928, 1929, 1931, 1932, 1939), *Lk'eal goyk'eru harc'er* [The Question of Abandoned Property], General Year Book of the National Hospital, Istanbul.

Kuyumjian, Dikran (1998) 'La confiscation des biens et la destruction des monuments historiques çomme manifestations du processus génocidaire', in *L'Actualité du génocide des Arméniens*, Actes du colloque. Organisé par le Comité de défense de la cause arménienne à Paris-Sorbonne.

Marashlian, Levon (1999) 'Finishing the Genocide: Cleansing Turkey of Armenian Survivors, 1920-1923', in Hovannisian Richard, (ed.) *Remembrance and Denial: The case of the Armenian Genocide*, Detroit, Wayne State University Press, pp. 113-145.

McDowall, David (2000) *A Modern History of the Kurds*, Revised Ed., London, I. B. Tauris.

Owen, Roger (1981) *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London.

Pamuk, Şevket (1984a) *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913): Ticaret, Sermaye ve Üretim İlişkiler*, Ankara, Yurt Yayıncılık.

Pamuk, Şevket, (1984b) 'The Ottoman Empire in the "Great Depression" of 1873-1896,' in *Journal of Economic History*; vol. 44, n° 1, March, pp. 107-118.

Payaslian, Simon (2006) 'The Destruction of the Armenian Church during the Genocide,' in *Genocide Studies and Prevention*, 1:2 Fall, pp. 149-71.

Polatel, Mehmet, (2010) 'İttihat Terakki 'den Kemalist Ermeni Mallari,' in *Toplum ve Kuran*, 3, Bahar-Yaz, pp. 113-152.

Polatel, Mehmet, (2009) 'Turkish state formation and the distribution of the Armenian abandoned properties from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey (1915-1930)'. Unpublished M.A thesis, Boğaziçi University.

Prime Minster Directorate (1982) Documents, vol. 1, Ankara.

Quataert, Donald (2000) *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge, Cambridge University Press.

Sarafian, Ara (2008) *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, Gomidas Institute, Princeton and London.

Toprak, Zafer (1982) *Türkiye'de 'Milli İktisat'(1908-1918)*, Ankara, Yurt.

Torigian, Shavarsh (1973) *The Armenian Question and International Law*, Beirut, Hamaskaine.

Üngör, Uğur Ümit (2008) 'Geographies of Nationalism and Violence: Rethinking Young Turk 'Social Engineering'', in *European Journal of Turkish Studies*, URL: <http://ejts.revues.org/index2583.html>.

Üngör, Uğur Ümit (2010) 'Skeletons in the Closet? Notes on the Armenian Genocide in Turkish Republican Sources', Workshop 'The State of the Art of Armenian Genocide

Research: Historiography, Sources, and Future Directions', Strassler Center for Holocaust and Genocide Studies, Clark University, 8-10 April 2010.

Üngör, Uğur Ümit; Polatel, Mehmet (2011), Confiscation and Colonisation: The Young Turk Seizure of Armenian Property, London, New York, Continuum.

Vartan, Levon (1970) Haykakan Tasnehinke yev Hayeru Lekyal Kuykere: Knnagan agnarg esd Terkagan vaverakrereu [The Armenian 15 and the Abandoned Properties of the Armenians: Critical commentary according to Turkish documents], Beirut, Atlas Publication House.

Yeghiayan, Puzant (1975) 'Hayoc' "lk'eal goyk" T'urk'ioy mech', [Abandoned Property in Turkey] in Contemporary History of the Armenian Catholicossate of Cilicia 1914-1972 [in Arm.], Antelias.

Yeghyayan, Puzant (1970) Atanayi HayotsPatmutiwn [The History of Armenians of Adana], Beirut, Publication of Adana Compatriot Union.

Notlar:

1 'Mayın tarlasında dolaşmak' ifadesini Selim Deringil'den aldım (Deringil 2002: 35).

2 Bayan Arusyan'a göre aileye Çatalyan soyadı dört kardeşin yaptığı işten dolayı verilmiş. Çatalyan ailesinin evleri bitişik inşa edilmiş, bu da bize Harputlu Fabrikatör biraderleri hatırlatıyor. Bayan Çatalyan ile Kudüs'ün Ermeni mahallesindeki evinde yapılan görüşme (5 Ağustos 2002).

3 Sivrihisar'da 19. yüzyıldaki Ermenilerin tarihi için bkz. Der Hovannesian (1965).

4 Çatalyan kardeşler köylülerden çok sayıda koyun satın almış. Köylülerle kendilerinin koyunun yününü, köylülerin ise sütünü alacakları bir anlaşma yaparlarmış. Ermenice “Purte indzi gate kezi” (Yünü benim, sütü senin) deyimi burdan geliyor.

5 Çatalyan ailesi özel arşivleri.

6 Ermeni Türkçesi, Ermeni alfabesiyle yazılan Osmanlı Türkçesi demek.

7 Bu önemli bir nokta çünkü 19. yüzyıl sonunda muhasebeciliğin gelişmişliğini gösteriyor.

8 Türk resmi tezine göre, Terk Edilmiş Mallar Komisyonu tarafından satılan Ermeni mallarından elde edilen gelirlerin sahiplerine gönderildiği iddia ediliyor (Halaçoğlu 2001: 69; Kardeş 2008).

9 Osmanlıca olarak bkz. Belgeler, 1. Cilt (Ankara, 1982) ve Başbakanlığın çeşitli yayınları. Avrupa dillerinde bkz. Kaiser (2006); Torigian (1973); Baghdjian (1987); Karagueuzian ve Auron (2009); Kuyumjian (1998); Marashlian (1999).

10 Harput Konsülü Leslie A. Davis'den İstanbul'daki Amerikan Elçisi Henry Morgenthau'ya, 30 Haziran 1915. Kaynak: NA/RG59/867.4016/269. (Sarafian 2006: 459).

11 Örneğin 19. yüzyılın son yirmi yılında Anadolu nüfusunun neredeyse dörtte biri on bin veya daha kalabalık nüfuslu bu şehirlerde yaşıyordu.

12 Malların kara üzerinden hareketini kolaylaştıran yol ağlarının genişlemesinin yanı sıra, İmparatorlukta 1830'ların sonunda buharlı gemilerin kullanılmaya başlanması İmparatorluğun ticari çehresinin ciddi şekilde dönüşmesine neden oldu. Orta Anadolu şehirleri Trabzon ve Mersin limanları üzerinden dünya ekonomisine bağlandılar. Ulaşımındaki gelişmeler için bkz. Quataert (2000: 117-124); Issawi (1980, 1982).

13 İpekçi ipek üreticisi anlamına geliyor.

14 Manifatura mamul ürünün İtalyanca adı.

15 Bu, Irak Petrolleri Şirketi'nin yüzde beşine sahip olduğu için Bay Yüzde Beş olarak da bilinen Calouste Sarkis Gülbenkyan'dan (1869-1955) gelen Gülbenkyan ailesiydi. Gülbenkyan, 20. yüzyılın ilk yarısında Ortadoğu'daki petrol ticaretinde başat bir rol oynadı.

16 Owen'a göre, Osmanlı'nın 1870'te iflası İmparatorluğun egemenliğini kaybetmesine yol açan Osmanlı Devletinin Borçlarının İdaresi adında bir uluslararası mali denetim sistemini ortaya çıkardı (Owen 1993: 189-200).

17 'Haykakan Pank' [Ermeni Bankası], Jamanag içinde, 5 Aralık 1908: 1.

18 Bu Geçici Yasalar telgraf ve posta sistemlerinden suçluların tahliyesine kadar çok değişik alanlarda düzenlemeler yapıyordu. Resmi gazete Takvim-i Vekayi'nin 18 Kasım 1914 ile 13 Kasım 1915 arasında incelenmesi, bu geçici yasaların birçok örneğini gösterecektir. Aslında İTC döneminde 1918'e kadar çıkarılan geçici yasaların sayısı 1000'den fazlaydı.

19 'Ahvâl-i harbiye ve zarûret-i fevkalâde-i siyasiye dolayısıyla mahall-i ahire nakilleri icrâ edilen Ermenilerin iskân ve iaşesiyle husûsat-i sâireleri hakkında talimât-nâme,' bkz. Genelkurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918. Cilt I (Ankara: Genelkurmay Basımevi), 428.

20 'Savaş hâli ve olağanüstü siyasî zorunluluklar dolayısıyla, başka yerlere nakledilen Ermenilerin iskân ve iaşeleri ile diğer konular hakkında yönetmeliktir.' Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918. Cilt I, ss. 132-133.

21 'Harp hâli ve olağanüstü siyasî zorunluluklar dolayısıyla başka yerlere nakledilen

Ermenilere ait mal, mülk ve arazilere uygulanacak idare hakkında yönetmeliktir.' Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918. Cilt I, ss. 139-142. Tamamlayıcı yasanın çıkarılması aşamaları üzerine bkz. Kaiser (Kaiser 2006: 56-62).

22 'Harb ve Olağanüstü Siyasi Durum Sebebiyle Başka Yerlere Gönderilen Ermenilere Ait Mülk ve Arâzînin İdâre Şekli Hakkında Talimâtname.' 27 Recep 1333 ve 28 Mayıs 1331 (10 haziran 1915). Yasanın 34 maddesi Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Belgeler, 1. Cilt, Ankara, 1982, ss. 6-80 içinde verilmiştir.

23 Tasfiye komisyonlarının kayıtları için bkz. 'Emval-i Metrûke Tasfiye Komisyonlarının Esas Defteri,' Takvim-i Vekayi içinde, 28 Teşrinievvel 1331, No: 2343. Terk edilmiş malların kaydedilme yöntemleri için bkz. 'Emval-i Metrûke Hesab-ı Cari Defterinin Suret-i Kayıt ve İsti'mâli,' aynı kaynak içinde.

24 Tamamlayıcı Yasa Madde 1.

25 Tamamlayıcı Yasa Madde 2.

26 Tamamlayıcı Yasa Madde 11.

27 Tamamlayıcı Yasa Madde 12. Terk Edilmiş Mallar Komisyonu Ermeni mallarının Müslüman göçmenlere dağıtımında da rol oynadı (Dündar 2001).

28 Tamamlayıcı Yasa Madde 14.

29 Tamamlayıcı Yasa Madde 17.

30 Müslüman göçmenlerin iskanı ile ilgili olarak bkz. Kaiser (2006: 64-66).

31 '14 Mayıs 1331 Tarihli Kanûn-ı Muvakkat Mûcibince Âhar Mahâllere Nakledilen Eşhâsın Emvâl ve Düyûn ve Matlûbât-ı Metrûkesi Hakkında Kanûn-ı Muvakkat' Takvim-i Vekayi, 14 Eylül 1331 (27 Eylül 1915) No: 2303.

32 Age.

33 Bkz. Tamamlayıcı Yasa Madde 3, 4, 5, 6, 12, 17 ve 21.

34 '26 Teşrini-evvel 1331 tarihli 14 Mayıs 1331 Tarihli Kanûn-ı Muvakkatın Suver-i İcrâiyesi Hakkında Nizâm-nâme,' Takvim-i Vekayi, 28 Teşrini-evvel 1331, No: 2345.

35 Bkz. 'Emvâl-i metrûke hesabı carî defterin sûreti kayit ve istimali.' Esas defterlerde taşınır ve taşınmaz mallara ilişkin 14 hesap girişi olacaktır (Onaran 2010: 73).

36 Taner Akşam, Terk Edilmiş Mallar Komisyonu kayıtlarını bulmanın çok zor olduğuna inanıyor (Akşam 2009: 212). Onaran ise, en azından 66 kayıt olması gerektiğine inanıyor (Onaran 2010: 71-74, 103).

37 Akşam Terk Edilmiş Mallar Komisyonlarının usulsüzlüklerine dair Trabzon, Sivas ve Adana'dan sayısız örnek veriyor (Akşam 2010: 130-131).

38 ABD Ulusal Arşivleri, Kayıt Grubu 59 (NA, RG 59), 867. 4016/126, Oscar Heizer'den Morgenthau'ya, Temmuz 1928, 1915 (Sarafian 2006: 180-181).

39 Halep Amerikan Konsülü J.B. Jackson'dan İstanbul'daki Amerikan Elçisi Henry Morgenthau'ya, 19 Ağustos 1915 Kaynak: NA/RG59/867.4016/148 (Sarafian 2006: 207).

40 Rev. Jernazian, Terk Edilmiş Mallar Komisyonu'nun sermaye fonu olarak Osmanlı Bankası'na bırakılmış 140.000 parça altına el koyduğunu iddia ediyor (Jernazian 1990: 95).

Erzurum'daki Gürcü Ermeni Katedrali ile Katolik Ermeni Kilisesi'nin, Ermeniler tarafından sürgün edilmeden önce İmparatorluk Osmanlı Bankası'na emanet edilmiş çeşitli türde mallarda doldurulmuş olduğunu fark etmek ilginç. Bu mallar Bankaya emanet edilmişlerdi ve anahtarları Banka'nın elindeydi. Müdür, Jernazian'a baş müdürlükten gelen talimat üzerine anahtarları yerel polis yetkililerine vermeyi reddettiğini söylemiş. Trabzon Amerikan Konsülü Sir Oscar H. Heizer'den İstanbul'daki Amerikan Elçisi Henry Morgenthau'ya, 25 Eylül 1915. Kaynak: LC/HM/(Sr.)/Reel 7/718 (Sarafian 2006: 291).

41 John Antreassian (b1897), Daşlık'tan (Sivas) bir soykırım hayatta kalanı, Vazken Parseghian ile 1970'te görüşme.

42 Mary L. Graffam, 'Miss Graffam's Own Story,' (Bayan Graffam'ın Kendi Hikayesi) 28 Haziran 1919, ABC 16.5, Vol.6, No. 274. ABCFM arşivleri.

43 1918'de, Almanya'nın savaşı kaybettiğini duyunca, Herr Eckart çaldığı altınları Halep'e aktarmaya başlar. Halep'e seyahatlerinden birinde Türk hükümet tarafından tutuklanır ve para ve mal, yani Osmanlı hükümetine ait olan terk edilmiş malları çaldığı için hapse atılır.

44 BOA.DH.SFR, no.54/202, Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920) Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1994 (Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No. 14).

45 BOA.SFR, no.54/381, Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1994 (Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No. 14).

46 MMZC, Kanûn-ı Evvel, 1334, ss. 112-113.

47 Âher mahallere nakledilmiş olan eşhasın 17 Zilkade 1333 ve tarihli Karâr-nâme

mûcibince tasfiyeye tâbi tutulan Emvâli hakkında karârname. 16 Rebi ul Ahır 1338 ve 8 Kânun-ı Sani 1336 (8 Ocak 1920) tarihli.

48 14 Mayıs 1331 tarihli kanûn-ı muvakkat mûcibince âher mahallere nakledilen eşhasın Emvâl, düyûn ve matlûbat-ı metrûkesi hakkındaki 13 Eylül 1331 tarihli kanûn-u muvakkatin bazı mevâddını muaddel ve 20 Nisan 1338 tarihli Emvâlî metrûke kanûn-ı nasih kanûn.

49 Bkz. “Tableau approximatif des Réparations et Indemnités pour les dommages subis par la Nation arménienne en Arménie de Turquie et dans la République arménienne du Caucase. (Paris, Imp. P. Dupont, 1919). Tabloda, Kilikya Ermenilerinin sahip olduğu malların ayrıntılı bir dökümü sunuluyor.

50 Âher Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlûbat-ı Metrûkesi Hakkındaki 17 Zilkade 1333 ve 13 Eylül 1331 Tarihli Kanunu Muvakkatin Bazı Mevaddı ile 20 Nisan 1338 Tarihli Emval-i Metrûke Kanununu Muaddil Kanun Kanun No: 333 Kabul Tarihi: 15.04.1339. Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavînîn Mecmuası, C.1, s. 407.

51 1042 Nolu Yasa, 23 Mayıs 1927 (Flourno ve Hudson 1929: 596).

52 31 Mayıs 1926’da Türkiye Büyük Milley Meclisi, Ermeni komiteleri tarafından suikastle öldürülen soykırım faillerinin ailelerini tazmin için bir yasa çıkardı (n° 882). Bkz. ‘Ermeni suikast komiteleri tarafından şehîd edilen veya bu uğurda suver-ı muhtelif ile dûçarı gadrolan ricâlın âilelerine verilecek emlâk ve arâzî hakkında kanûn.’

53 Crédit Lyonnais Bankası 1863’te Lyon’da Henry Germain tarafından kuruldu. 1945’te millileştirildi. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ilk şubesini 1875’te İstanbul’da açtı, bunu 1890’da İzmir ve Kudüs’teki şubeler takip etti.

54 Holokost’un ekonomik boyutu üzerine iyi bir çalışma için bkz. Gerald D. Feldman ve

Wolfgang (Wolfgang ve Feldman 2004) ve Götz Aly (Aly 2007).

55 İki örnekte de Terk Edilmiş Mallara ilişkin yasal düzenlemeler, Düşman Mallarının Emanetçisine 'düşmanın' denilen mallar üzerinde sınırsız yetkiler veren, Britanya'nın Düşmanla Ticaret Yasasından ilham alınmıştır (1939).

56 Bu yasalardan ilki 21 Haziran 1948'de çıkarılmıştır ve Terk Edilmiş Mallar [nekhesim netushim] Kararnamesi no. 12/5708/1948'dir. Yasanın amacı, mültecilerin topraklarının başıboş sahiplenilmesini önlemek amacıyla durum üzerinde bir dereceye kadar devlet kontrolü sağlamaktır. Üç gün sonra, İsrail'in yetki alanını Filistin'in 'terk edilmiş alanlarına' genişletmenin yasal zeminini sağlayan, Terk Edilmiş Bölgeler Kararnamesi adında bir başka yasa daha çıkarıldı. 11 Ekim 1948'de, Tarım Bakanlığı'na ekilmediği sonucuna varılan topraklar üzerinde tasarruf hakkı veren Ekilmeyen Arazilerin Ekimi ve Boş Su Kaynaklarının Kullanımı üzerine Acil Durum Yönetmeliği başlıklı 5709/1948 nolu üçüncü bir yasa daha çıkarıldı. (Fischbach 2003: 20-21)

57 Ermeni Kilisesinin Soykırım sırasında kaderi üzerine bkz. Payaslian 2006.

Yıldız notlar:

(*) Ari Ariel ve Banu Karaca'ya yararlı yorumları için teşekkür ederim. Üç anonim yorumcuya da yorumları için teşekkür ederim. Makale açısından elbette tüm sorumluluk benimdir.

Orijinal kaynak: <https://digitalcommons.unl.edu/historyfacpub/127/>

Türkçeye çevirisi:

<https://dunyadanceviri.wordpress.com/2018/06/11/tabu-icinde-tabu-osmanli-imparatorlugun>

[un-sonunda-ermeni-sermayesinin-kaderi-bedross-der-matossian/](#)

Çeviri: Serap Şen